nähteile, käsitlusviis jäi aga põhijoontes samaks kui varemini. Ometi oli nende küsimuste ümber süttinud poleemika tähendus suur. W. kirjanduslik tunnussõna — realism — näis osutavat väljapääsu romantismi jõuetust järellainetusest ja sihitust ajaviite-kirjandusest viimaks ka mõnele teisele. Varssi (1891. a ) asub tõhusalt propageerima realismi ka A. Grenzstein (vt.) ja tema õhutusel saab realism laiaulatuslikuma liikumise ilme: võtavad tuld Juhan Liiv ja A. Kitzberg. Olgu m. s. tähendatud, et Juhan Liiv a. 1891 sattus isiklikel põhjusil vastollu W.-ga, võttes viimase uudisjutus »Suguvend Johannes« (ilmus »Postimehes«) peituva pilketendentsi enda arvele.

W.-s sündis tõeline murrang alles pärast seda, kui ta Berliinis viibides lähemalt oli tundma õppinud saksa realismi saavutisi (enne kõike H. Sudermann'i ja G. Hauptmann'i töid), sealsamas omandanud sotsialistliku ilmavaate alged ja viimaseid hiljemini süvendanud Tartus kokkupuuteis läti marksistlikkude üliõpilastega. Alles siis hakkas ta töis selgemini esile tungima realistlik käsitlusviis ühes ühiskondliku elu nähete terava arvustamisega. Esimeseks realistlik-sotsialistlikkude sugemetega W. teoseks, mis tähendab ühtlasi teise ajajärgu algust ta loomingus, oli jutustis »Karikas kihvti« (1893). S. a. alul ja eelmise lõpul on kirjutatud ka Juh. Liiv'i tähtsamad proosateosed »Vari«, »Käkimäe kägu« ja »Nõia tütar«. Ning nende aa. paigu sünnib murrang ka A. Kitzberg'is, nagu näitavad ta »Rätsepp Õhk ja tema õnneloos« (1892) j. t. jutustised ning »Punga-Mart ja Uba-Kaarel« (1894) j. t. dramaatilised teosed. Mõlemate töis on pääsnud maksvusele realism, kuigi selles idealistliku ilmavaate ja võrdlemisi nõrga ühiskondliku huvi tõttu jääb püsima palju romantilist pehmust. Teist laadi realismi suunas liikus W. Tema sihiks oli realism, mida varjundab materialistlik ilmavaade ja mida on nimetatud kriitiliseks realismiks. W.-le seltsib ta suunas hiljemini E. Peterson (vt.) ja saab sajandite vahetusel isegi suurema tähelepanu osaliseks kui W. — Realistliku käsitlusviisi teadlikuma rakendamisega pööras W. rohkem hoolt miljöökirjeldusele ning süvenes tegelaste psühholoogiasse, nagu näitas ka järgmine novell »Linda aktsiad« (1894). Aga alles romaaniga »Külmale maale« (1896) saavutas ta õnneliku lahenduse uue kunstikäsituse rakendusele ning suundus umbes pooleteiseks aastakümneks kriitilisse realismi. Ühtlasi loetakse selle teose ilmumisest eesti realismi lõplikku mõjulepääsu. Järgnevad teosed, jutustis »Astla vastu« (1898) ja romaan »Raudsed käed« (1898) on peetud samas suunas, kuigi nad kunstiväärtuselt ei ulatu romaani »Külmale maale« kõrguseni. »Raudsete käte« kirjutamisel uuris W. kaunis põhjalikult Narva töölisteelu, võttes sellega tarvitusele ka tähtsamate realistide töötamisviisi. Asjakohastele ajaloolistele uurimistele toetuvad ka neile töile järgnenud romaanid »Mahtra sõda« (1902), »Kui Anija mehed käisid Tallinnas« (1903) ja »Prohvet Maltsvet« (1906). Selles n. n. ajaloolises triloogias on valitud käsitlusaineks ajaloolised sündmused XIX sajandi keskelt. Nende sündmuste tõepärase, Eestimaa kuberm.-valitsuse arhiivist j. m. hangitud ürikmaterjalile tugiva käsitlusega vastseist kirjanduslikkudest ja ilmavaatelistest seisukohtadest on antud kriitilise realismi tippsaavutis. Seda eeskätt esimese romaaniga, kuna »Anija meestes« on liiga ettetükkivat tendentsi ning palju ebapsühholoogilist ja »Maltsvetis« lahtiste materjalide liigliha. Novellid »Koidu-ajal« (1904), »Naise-õiguslased« (1908) ja »Lunastus« (1909) on kunstilisest vaatekohast tagasilanguseks ajaloolise triloogiaga võrreldes, sest et neis veel varjamatumalt esinevad autori ühiskondlikud tendentsid.

Kolmas ajajärk W. loomingus algas novelliga »Kuival«, mis ilmus »Noor-Eesti« III-das albumis 1909. a. Vaheajal oli saanud mõõduandvaks »Noor-Eesti« ümber koondunud noorem kirjanikkudepõlv uusromantismi tähe all. Uute kirjanduslikkude nõuete pearaskus langes vormilisele küljele ja vanemgi põlv võttis omaks osa vähemradikaalseid vorminõudeid. Ka W. kirjandusliku tegevuse viimast järku eraldavad vanemaist kõige silmatorkavamalt vormilised võidud. Aga noorema põlve tegevuse kaudse mõju kõrval tuli W. vormilise edu kasuks ka see asjaolu, et W.-l sel ajajärgul võimalused avanesid tööde viimistluseks. Vormilise väljatöötamisega on käinud kaasas ühiskondlikkude tendentside tagasihoidmine ja veelgi suurem süvenemine tegelaste psühholoogiasse kui W. loomingu teises perioodis. Nende muudatuste märgi all on sündinud enamik »Jutustustes« (1912) leiduvaid novelle (millede hulgast esiletõstmist väärib peale eelpooltähendatud »Kuival« veel »Kubja-Kaarli adjustaadid«, viimane esmakordselt ilmunud koguteoses »Ääsi tules« I, Peterburi, 1908), draamad »Tabamata ime« (1912) ja »Side (1922), komöödia »Pisuhänd« (1913) ja romaan »Mäeküla piimamees« (1916). Draamad »Tabamata ime« ja »Side« on psühholoogilise ja vormilise tiheduse taotlemisega tehtud näitelavaliselt liiga raskepäraseiks ja väheliikuvaiks. Kuid »Pisuhännaga« on antud tänaseni täiuslikumaks jäänud eesti komöödia, hoogsalt liikuva dialoogi, sundimatu tegevustiku ja reljeefse peategelaste-paariga — Pii-